

LITTERATUR

UPPLANDS KYRKOR I POPULÄR FRAMSTÄLLNING

Upplands kyrkor. Konsthistorisk vägledning. Del. 1.
Utgiven av Stiftsrådet i Uppsala ärkestift.

Till tjänst för det lokala hembygdsintresset och för församlingens livets omedelbara behov av instruktiv vägledning har stiftsrådet börjat utgivandet av en serie kyrkoberivningar över ärkestiftets kyrkor. Avsikten är att varje församling inom stiftet skall få sin kyrkoberivning, alldeles oberoende av om dess kyrkobyggnad är av äldre eller yngre datum. De olika berivningarna som utges i separata häften, skall delas ut åt konfirmander och brudpar och i allmänhet spridas bland församlingensborna samt bland utsocknes kyrkoberökare i förhoppningen att de skall kunna bidra till att knyta banden fastare mellan kyrkan och församlingen, mellan det förflutna och det närvarande. Det är inte fråga om några sockenberivningar i största allmänhet, utan uppgiften är mera begränsad. Det är ett karakteristiskt material som denna konsthistoriska vägledning vill framställa. I varje häfte berättas huvuddragen av kyrkans historia och nuvarande utseende. Berivningarna är enkla, vederhäftiga och prisbilliga.

Vid sidan av de fristående häftena utges en bunden upplaga, där flera kyrkoberivningar förenats inom samma pärmar. Det första bandet, kallat *U p p l a n d s k y r k o r* och innehållande berivningar av tolv kyrkor med en inledande översikt av professor Jonny Roosval, föreligger nu. De tolv Upplandskyrkorna bilda ingen grupp i geografisk mening, inte heller är de valda från en viss period, utan utgöra de kyrkostudier, som vid utgivningstidpunkten förelägo färdiga. De ge dock tillsammans en snabbvy över konstens perioder i Uppland. Enbart från medeltiden finna vi här exempel på romansk långkyrka (Vidbo), romansk rundkyrka (Solna) och gotisk salkyrka (Husby-Långhundra). Kanske bäst exemplifierat är 1400-talet och Sturarnas tid, en blomstringstid för det uppländska kyrkomåleriet och en glans i liten skala av renässanskulturen i någon samtida italiensk republik.

De tolv kyrkobeskrivningar, som kommit med i detta första band av Upplands kyrkor, är Vänge kyrka av Rune Norberg, Husby-Långhundra, Roslagsbro, Vidbo, Blidö och Länna kyrkor, skildrade av Ingeborg Wilcke-Lindqvist, Solna kyrka av Ragnar Stenberg, Husby-Sjutolfta kyrka av Bengt Ingmar Kilström, Danderyds kyrka av Erik Juel, Edebo och Börstils kyrkor av Erik Bohrn samt Vendels kyrka av Henrik Alm.

T. Bk.

ORIENTERING I NORRTÄLJE STADS HISTORIA

P. M. LIJSING, *Norrtälje stad*. En historik och beskrivning med karta.

Till Norrtälje stads 325-årsdag 29 mars 1947 har Roslagens Fornminnes- och hembygdsförening utgivit en historik och beskrivning av staden. Den lilla skriften är författad av föreningens sekreterare läroverksadjunkt P. M. Lijding, som genom sitt mångåriga intresse för hembygden är väl förtrogen med ämnet.

Författaren för läsaren så långt tillbaka i tiden som 500-talets slut, då landet kring det nuvarande Norrtälje nyligen höjt sig över havsytan och endast var bebyggt av ett fåtal gårdar. Traktens centrum och offerställe var i dessa tider Frötuna gård, som för övrigt är bygdens äldsta gård, tillkommen omkr. år 400 e. Kr. Den egentliga bebyggelsen började omkr. år 700, då bönder bosatt sig och byggt gård eller by på bägge sidor om det s. k. Tälje sund, ungefär vid övre delen av nuvarande Tullportsgatan, vid Grossgårdet och vid Nedre Bryggården. Namnet Tälje är inte ett bebyggelsenamn utan ett naturnamn syftande på den passage, som på detta ställe uppkom omkr. 600 e. Kr. Det medeltida Tälje var en by med bönder, som även livnärde sig som fiskare, men framot 1500-talet blir det mer än en by, det blir marknadsplats och hamnplats. Så småningom är tiden inne att grunda en stad på denna plats. Det skedde 29 mars år 1622; då lät den flitige stadsgrundaren Gustav II Adolf utfärda Norrtälje stads privilegier. Av 1600-talets Norrtälje ger författaren en ganska livlig bild, rekonstruerad med hjälp av bl. a. 1687 års karta och Erik Dahlbergs avbildning i *Suecia Antiqua*. Staden ligger då som en större bondby med hantverk och köpenskap. Karakteristiskt för staden var också det 1622 grundade statliga gevärsfaktoriet, vars faktor och arbetare under 1600-talet var tyskar.

De två första seklen av sin tillvaro stod staden stilla; först omkr. 1820 började dess frammarsch. Den 1844 begynta badortsrörelsen

drevs med stor entusiasm, så att Norrtälje omkr. 1880 kan sägas ha varit den främsta badorten på ostkusten. Om badortslivet i den gamla stilen med parasollbärande fruntimmer, skäggiga herrar med punschmage, stärkkrage och halmhatt, bellmansfesternas fyrverkier, soiréer och baler får man en god föreställning genom adjunkt Lijsings skildring.

Vandringen genom det nutida Norrtälje gör författaren med ständiga blickar bakåt i tiden och med påvisande av vad staden äger av kulturhistoriskt värde, som bör bevaras och vårdas även när staden växer och modernare bebyggelse kräver plats. Av beståndet i Norrtälje museum, fordom en gevärsfaktoriets byggnad, ger författaren en beskrivning. Den värdefulla, både populära och lärda skriften innehåller dessutom en förteckning över borgmästare, kyrkoherdar, skolmästare och rektorer i Norrtälje genom tiderna samt en karta.

T. Bk.

VAXHOLMS FÄSTNING OCH DESS ÖDEN

ALLAN CYRUS, *Vaxholms fästning*. Anteckningar om fästningens och dess garnisons historia. Stockholm 1947.

Överste Allan Cyrus, chef för Kungl. Vaxholms kustartilleriregemente, har bedrivit omfattande forskningar i Vaxholms fästnings historia. Resultatet av dessa har nu utgivits med anledning av Vaxholms stads 300-årsjubileum 1947. Överste Cyrus har härmed åstadkommit den första sammanfattande skildringen av fästningens tillkomst, öden och personal. Det är mestadels en intressant läsning — något kände man väl till förut om berömda politiska fångar och tappra kommandanter, men överste Cyrus har kunnat påvisa klara fakta bakom det man trott vara anekdoter. När det gäller general Karl von Döbelns vistelse som fånge på fästningen har författaren särskilt bemödat sig om att återge det riktiga händelseförloppet — för att förvisa de spännande händelserna i Sven Stolpes skådespel och film till fantasiens och diktens värld.

Ett nytt jubileum tycks vara aktuellt i Vaxholm — år 1948 fyller fästningen 400 år — det var år 1548 som Gustav Vasa anlade befästningen på den plats, där kastellet nu ligger. Av dessa de äldsta befästningarna finns nu intet kvar. Grunden till den nuvarande kastellbyggnaden lades 1833.

Som lås mot fientligt inträngande genom Stockholms skärgård har fästningen flera gånger gjort god tjänst och aldrig gett vika. Första gången den mera påtagligt avvärjt anfall mot Stockholm var 1598, då Sigismunds anhängare Stålarms med sina 3,000 man finska krigsfolk styrde mot Stockholm. I augusti 1612 anfölls fästningen av Kristian IV, som dock fann Vaxholm för starkt och drog sig tillbaka. Vid det ryska anfallet 1720, sista gången fästningen direkt hotades, lyckades man också hålla angriparna stängna.

Om förändringar i bestyckning och besättning, om perioder av nedgång och förfall och perioder av förnyat intresse för Vaxholms betydelse berättar överste Cyrus intressant och utförligt — fram till den nuvarande garnisonens — Vaxholms Kustartilleriregementes — insatser under beredskapsåren 1939—1945.

T. Bk.

UPPSALA FABRIKS- OCH HANTVERKSFÖRENING

Uppsala fabriks- och hantverksförening 1847—1947. Historik med kulturhistorisk inledning av ERNST ANDERSSON AKMAR.

År 1947 är jubileumsår för åtskilliga hantverks- och handelsföreningar i landet. Genom den kungliga förordningen om näringsfrihet av 22 december 1846 upphävdes näringstvånget och handels- och hantverksföreningarna trädde till som vårdare av vederbörande yrkesgruppers intressen. Till en början hade städernas hantverkare och yrkesutövare skyldighet att bilda dylika föreningar, en skyldighet som dock upphävdes genom den utvidgade näringsfrihetsförordningen av år 1864.

Uppsala Fabriks- och Hantverksförening bildades 29 juli 1847 vid ett sammanträde, som ägde rum i borgerskapets äldstes rum i rådhuset. Föreningens öden sedan dess, enligt protokoll och handlingar, skildras av docent Ernst Akmar i den till 100-årsjubileet utkomna historiken. Det är en mångsidig och livlig verksamhet det här redogöres för.

Några viktigare data ur föreningens 100-åriga verksamhetsperiod, som särskilt framhävas av krönikören, kan här vara värda att nämnas. Förordningen om utvidgad näringsfrihet av 1864 föranledde föreningens ombildande. Den övergick nu till att bli en samfällad förening, medan förut fullmäktige hade varit de egentliga ledarna. 1871 tillkom Pensionskassan och 1875 beslutas om anskaffande av bibliotek. År 1879 går föreningen in i det stora skedet av sin ut-

veckling i och med att den får egna lokaler vid Drottninggatan 12. 1895 utverkas tillstånd för ett industrilotteri och 1911 tas initiativet till en utställning av hantverks- och industrialster, vilken under årens lopp följts av flera. Det kulturella intresset har varit mycket starkt inom föreningen. 1852 startades den bildningsanstalt, som utgjorde grunden till vad som sedan blev Tekniska Skolan, alltjämt föreningens skötebarn.

Uppsala Fabriks- och Hantverksförenings historik är ett stycke kulturhistoria; den ger en bild av den allmänna utvecklingen, som den speglas i denna urgamla yrkesgrupps öden under de sista hundra åren. Två frågor, om vilka protokollen berättar, är ganska betecknande för hur tiderna förändrats. År 1883 hemställer föreningen till magistraten att marknaderna måtte avskaffas på grund av den ovälkomna konkurrens för stadens handlande och hantverkare som de utgjorde. 1935 beslöt föreningen att hos magistraten tillstyrka, att marknaderna i Uppsala måtte bibehållas. Marknadernas betydelse var nu betydligt kringskuren genom den livliga samfärdseln, och de kunde gärna bibehållas, då de hade tradition och gav ett pittoreskt inslag i stadsbilden. Frågan om kvinnliga medlemmars tillträde till föreningen varslade också om radikalt förändrade förhållanden. Den uppkom första gången 1936, men det var inte förrän 25 oktober 1943 som det sega motståndet bröts och kvinnliga hantverkare beviljades medlemskap.

100-årsskriften är försedd med en kulturhistorisk inledning, bestående av två uppsatser författade av docent Akmar: »Bygghyddan i historisk belysning» och »Hantverket såsom kulturfrämjare».

T. Bk.

UPPSALA HANDELSFÖRENING 100 ÅR

Uppsala handelsförening 100 år. En krönika 1847—1947
under redaktion av NILS SUNDQUIST.

Uppsala handelsförening har två födelseår. Föreningen har sitt första ursprung i den kungliga näringsfrihetsförordningen av 1846, vilken ålade näringsidkarna att sammansluta sig i handels- och hantverksföreningar. Det andra födelseåret är 1878. I och med 1864 års förordning om utvidgad näringsfrihet upphörde handelsföreningens obligatoriska verksamhet. Burskap behövde ej längre förvärvas för att handel skulle få idkas, och därmed var föreningens uppgift som officiell myndighet slut. Arbetet låg nu helt nere till 1878, då föreningen ombildades som en frivillig sammanslutning.

Det var klädeshandlare L. G. Ågren som var den drivande kraften vid denna nydaning av Uppsala Handelsförening.

Till 100-årsminnet av det första födelseåret har handelsföreningen utgivit en skrift, som på ett mångsidigt sätt belyser föreningens skiftesrika levnad och medryckande berättar om de växlande uppgifter den ställts inför. Handelsföreningens historia visar sig vara intimt förknippad med Uppsala stads under motsvarande tid. I de flesta av stadens företag av allmänt intresse har handelsföreningen varit med och bestämt. Sin uppgift att verka för handelsnäringens förkovran har föreningen fyllt med stor framgång. Tack vare sin understödsfond och sina donationer har Uppsala Handelsförening också till behövande medlemmar och deras efterlevande kunnat utdela pensioner, vilka utgått med allt större belopp.

Handelsföreningens historik berättar även om storartade och uppoffrande personliga insatser. Namn sådana som G. W. Gillberg, L. G. Ågren, H. W. Söderman, J. E. Frykberg, har en särskild klang i handelsföreningens annaler. 100-årskrönikan innehåller, utom den på protokollen vilande historiken, de personhistoriska avdelningarna »Kända handlare i Uppsala under 1800- och 1900-talen» och »Några av de äldre berätta», som utfyller och konkretiserar bilden av de senaste 100 årens Uppsala. Om ännu äldre tider skriver landsantikvarie Nils Sundquist, som tillika redigerat boken, i det inledande kapitlet »Ur Uppsalas hävd såsom handelsstad». Han vidgar därmed perspektivet och Uppsala nuvarande handelsmän framstår som förvaltare av arvet från Östra Aros. Själva föreningshistoriken har författats av fil. mag. Margit Hallén och den biografiska avdelningen av fil. lic. Ingrid Johansson.

»Uppsala Handelsförening 100 år» har stort värde för den kulturhistoriskt intresserade i allmänhet och för upplänningar i synnerhet, men boken kan också med behållning och nöje läsas av den som inte är specialintresserad.

T. Bk.

FRÅN SÖDRA OLANDS BYGDER

Olandsbygden. Utgiven av Södra Olands Hembygds-gille.

Södra Olands hembygds-gille utger till varje hembygdsting vart femte år sin publikation Olandsbygden. Det senaste numret har utkommit till gilletts 25-årsjubileum 1947 och innehåller som sig bör en liten historik, författad av ordföranden överlärare Bror A. Sjögren. Man finner där att föreningen under de 25 åren bedrivit

en mycket omfattande och framgångsrik verksamhet som vårdare av hembygdsminnena och väckare av intresset för hembygden. Det imponerande museet med dess omkring 1,600 katalogiserade nummer talar sitt tydliga språk. Numret för övrigt är huvudsakligen ägnat Ekeby socken. Oscar Lindberg skriver under rubriken »Hembygd och kyrka» om den kyrkliga hembyggsrörelse, som igångsattes när ärkebiskop Nathan Söderblom på hösten 1922 uttalade önskemålet att Ekeby kyrka (från 1200-talet) skulle återställas i sitt forna skick. Tack vare stor entusiasm och med till största delen på frivillig väg anskaffade medel lyckades man genomföra restaureeringen. Oskar Lundberg beskriver hur Oland och Roslagen mötas i Ekeby socken, vilken helt motsvaras av Ekeby åtting, tillkommen redan under forntiden, vid mitten av det första årtusendet e. Kr. Att det för inte så länge sedan var dåligt med respekten för fornminnena påminnas vi om i en uppsats av J. G. Fredlund »Våra fäders minnen»: bautastenar var användbara till grindstolpar eller brohällar. Några intressanta personskildrande artiklar finner vi också i jubileumsnumret. Om Gustaf Östergren, en bygdepoet från sekelskiftets Ekeby, skriver Sven Carlsson, och om den s. k. Risingegubben berättar J. A. Isacson; Karin Alinder låter ett gammalt tingsprotokoll förtälja om studenten Jonas Hallsenius' sorgliga öde.

Det kan vara skäl i att bläddra något tillbaka i de tidigare utkomna numren av denna innehållsrika hembygdsskrift, vars huvudinnehåll turvis ägnas åt de olika socknarna inom hembygdsgillet verksamhetsområde. Hembygdsgillet, som vid starten kallades Alunda hembygdsförening, hade från början till verksamhetsområde enbart Alunda socken. Det första häftet, från 1926, är ägnat denna socken. I detta lägger man bl. a. märke till en artikel av professor Oscar Almgren om Alunda i forntiden, smärre uppsatser om Alundamålet och runstenar i Alunda samt minnen från gamla tiders människor och förhållanden i Alundabygden. 1931 ägnades Olandsbygden Stavby socken, vars kyrka med sina målningar tillhörande Albertus Pictors skola beskrives av John Österlund. Tuna socken har lämnat det mesta av materialet till 1936 års nummer, som utom Tuna-minnen bl. a. innehåller en artikel om släktforskning, glimtar från hundra års sockenstämmoprotokoll i Stavby och något om uppländska folkvisor. 1941 års nummer, samlat kring Morkarla, innehåller en sockenkrönika av Erik Söderlund, en beskrivning av Morkarla kyrka av Nils Sundquist, en artikel om magiska träd av Olof Thunman — en ofta återkommande medarbetare i Olandsbygden — och något om Olandsbygdens äldsta timmerbyggnader av Nils Ålenius.

Dessa mer eller mindre tillfälligt valda exempel på vad Olands-

bygdens hittills utkomna fem häften innehåller ger kanske en föreställning om bredden av det hembygdsintresse, som odlas i Södra Olands hembygds-gille. Denna publikation har sitt givna värde även utanför Olands gränser.

T. Bk.

ULTUNATRADITIONEN

Traditionens ande talar . . . En bok om Ultuna och ultunesarna av G. Saemund och T. Lagerstedt. Lantbruksförbundets tidskriftsaktiebolag. Stockholm.

Den minnesskrift över Ultuna lantbruksinstitut och Ultuna elevkår, som Gideon Saemund och Torsten Lagerstedt författat och sammanställt på grundval av material som hopsamlats främst av professor K. W. Åderman och andra gamla ultunesare, är naturligtvis i huvudsak ägnad de gamla ultunesarna själva. Dessa erbjuder den säkert oändligt mycket av hågkomstens glädje och vemod genom sina målande skildringar av det ofta ganska stormiga livet i »Kåken» och av det kamratskap och den gemenskap, som grundlades på sammanträden, klubbar, kårkafferep, Lucia-fester, baler, spex och inte minst under de enskilda samkvämen på elevernas rum.

Men denna bok skiljer sig från de flesta andra av denna art, som skildrar en speciell kårs interna historia, genom att den är av stort intresse även för de icke invigda, för dem som icke undfått »den rätta Ultunesiska Döpelsen». Författarna har nämligen inte begränsat sin historik till en skildring av kårlivet enbart från Kåkens horisont. Ultunesarnas liv och leverne har setts mot bakgrunden av den allmänna utvecklingen i vårt land. Livet på Ultuna har inpassats i sitt tidssammanhang. Det är åtskilligt som hänt på jordbrukets och samhällslivets område sedan 1849, då institutet tillkom på landshövding Robert von Kraemers initiativ, och till 1932, då lantbruksinstitutet ombildades till lantbrukshögskola och elevkåren upplöstes.

Ultuna lantbruksinstitut tillkom under en tid av märkliga omgestaltningar, då näringslivet kraftigt utvecklades och naturvetenskaperna hade en ny glansperiod. Det var även jordbruksteknikens omvälvningstid, och grunden till den moderna lantbrukshållningen i vårt land lades under dessa årtionden kring 1800-talets mitt. Allt detta, liksom de sociala omvälvningarna och industrialiseringen, speglas i elevkårens historia eller tecknas som bakgrund till händelserna i dess liv. I många små glimtar belyses också smärre drag i

tidens ansikte, sällskapsliv och seder, som numera är utdöda, och de sirliga umgängesformer, som länge höll sig kvar — antagligen som ett arv från 1700-talet — och präglade samvaron utan att därför lägga band på upptågslustan.

Ultuna lantbruksinstitut var på sitt sätt en hemvist för vetenskaplig forskning på jordbrukets område, även om undervisningen förefaller att ha varit ganska primitiv ibland. Det är åtskilliga vetenskapsmän, som här utfört en aktningvärd forskar- och lärargärning.

»Traditionens ande...» är både intressant och roande och har ett icke obetydligt kulturhistoriskt värde. Utom själva historiken innehåller den bl. a. en matrikelkommentar och i facsimile en förut ej publicerad »Kälkbackssång» av prins Gustaf, tillägnad »de kälkåkande på Ultuna». Kapitelvignetter har utförts av Evald Dahlskog.

T. Bk.